

УДК 904 (477) «1924/2001»

ВНЕСОК МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Маргарита ШОСТАК

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті висвітлюється постать відомого історика і археолога Михайла Брайчевського. Проаналізовано його наукові інтереси та громадську діяльність як видатного будівничого української національної ідеї, який присвятив своє життя для розбудови незалежної соборної України.

Ключові слова: Михайло Брайчевський, походження українського народу, генеза Русі, черняхівська культура.

ВКЛАД МИХАИЛА БРАЙЧЕВСКОГО В ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОЙ МОДЕЛИ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ

Маргарита ШОСТАК

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник отдела украинской этнологии НИИУ

Аннотация. В статье освещается личность известного историка и археолога Михаила Брайчевского. Проанализированы его научные интересы и общественная деятельность как выдающегося создателя украинской национальной идеи, посвятившего свою жизнь построению независимой соборной Украины.

Ключевые слова: Михаил Брайчевский, происхождение украинского народа, генезис Руси, черняховская культура.

MYKHAILO BRAICHEVSKYI'S CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF A SCIENTIFIC MODEL OF UKRAINIAN HISTORY

Marharyta SHOSTAK

Candidate of Historical Sciences,

senior research fellow of Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article highlights the figure of the famous historian and archaeologist Mykhailo Braichevsky. It analyzes research interests and social activities of this prominent architect of the Ukrainian national idea who devoted his life to building independent and unified Ukraine.

Key words: Mykhailo Braichevskyi, origin of the Ukrainian people, Genesis of Rus, Cherniakhivska culture.

© Шостак М.

Михайло Брайчевський займає винятково важливе місце як провідний археолог, історик і видатний будівничий української системи наукових координат. Він належав до тих небагатьох учених, що не зломилися в радянській системі, в якій планово нищили основи української національної культури, фальсифікували і русифікували всі періоди української історії й переслідували, а також фізично нищили дослідників, майже всіх свідомих українців. Знаний в Україні й далеко за її межами, М. Брайчевський, автор численних наукових праць з етногенезу слов'ян і давньої Русі, доклав багато зусиль для дослідження проблеми походження українського народу, збереження його культурних і духовних цінностей та відродження національної пам'яті.

Член-кореспондент Академії наук України Володимир Баран, який особисто був знайомий з Михайлом Брайчевським, зазначив, що секретом успіху вченого були його феноменальна працездатність, знання величезної кількості різноманітних джерел, вміння оперувати цими джерелами, рідкісний талент ясно й логічно викласти власне розуміння складної наукової проблеми [9]. Кожна з надрукованих праць ставала помітною віхою в історичній науці: «Коли і як виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968), «Утвердження християнства на Русі» (1988), «Конспект історії України» (1998), «Походження слов'янської писемності» (1998) та ін.

Творчу спадщину М. Брайчевського всебічно вивчали М. Антонович [1], О. Бодак [8], І. Крип'якевич [10], Ю. Кухарчук [11], В. Петров [12], П. Радько [13], П. Толочко [14] та ін. Так, М. Антонович

на сторінках журналу «Український історик», який публікує Українське Історичне Товариство в США, писав рецензії та відгуки на такі монографії М. Брайчевського, як «Походження Русі» (1968) [1] та «Утвердження християнства на Русі» (1988) [2], Ю. Кухарчук написав передмову до збірника його творів «Вибране» тощо. Метою даного дослідження є вивчення наукового доробку Михайла Брайчевського з проблеми витоків українського народу і популяризації ним української державної ідеї.

Брайчевський Михайло Юліанович (1924–2001) – один із провідних фахівців в галузі історії та археології – опублікував з цієї тематики понад 500 наукових праць. З 1960 р. працював в Інституті історії АН України, написав там важливі фундаментальні дослідження. Був одним із ініціаторів створення у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

У праці вченого «Приєднання чи возз'єднання?» (1966) показано, що партійна пропаганда цілеспрямовано фальсифікує історію, що насправді так зване возз'єднання призвело Україну до відчутного регресу в економічному, культурному та політичному житті, перетворило у сировинний придаток імперії: «... думати, що возз'єднання з Росією забезпечило благотворний вплив прогресивної російської культури, яка розвивалася, на українську культуру», можна лише з гіркою іронією. Бо російська культура в XVII–XVIII століттях перебувала в жалюгідному стані і стояла набагато нижче від української. Вона не тільки не могла здійснювати «благотворний вплив» на українську культуру, але, навпаки, сама розвивалася під благотворним впливом останньої [7, с. 6]. Це

стало приводом для репресій – автора у 1968 р. звільнили з роботи. Заборонялося не лише друкувати праці дослідника, а й посилатися на них, його твори з бібліотек були перенесені у спеціальні сховища, прізвище вченого вилучалося з картотек наукових праць. Кілька років перед ним були зачинені двері всіх державних установ.

У 1970 р. М. Брайчевський зарахований до складу Київської археологічної експедиції Інституту археології АН України, а в 1972 р. – знову звільнений з роботи і лише наприкінці 1978 р. йому вдалося поновитися на роботі. У 1989 р., вже за часів «перебудови», вчений захистив докторську дисертацію на тему «Східні слов'яни I тис. н.е.». Наукові інтереси вченого сягали найдавніших часів зародження та становлення східного слов'янства та часів Київської Русі, а результати наукових досліджень лягли в основу його теоретичних студій.

Значним є внесок М. Брайчевського у розробку проблеми генези Русі. Досліджуючи матеріальну культуру населення Східної Європи другої половини I тисячоліття та зіставляючи археологічні дані з літературними свідченнями про розселення на цій території слов'янських племен, М. Брайчевський навів численні докази того, що міф про «спільну колицку трьох братніх народів» – українського, російського й білоруського – не має під собою практичного підґрунтя. Не пристосовуючи перебіг подій минулого під ідеологічні потреби, а йдучи за фактами, він показав у своєму фундаментальному дослідженні «Походження Русі», що Русь – державне об'єднання слов'янських племен, що виникло у IX ст. в українському лісостепу – в Середній Наддніпрянщині з Києвом, Черніговом,

Переяславом і на землях, які належали до цих центрів [5, с. 162]. Сусідні з нею землі населені іншими етносами, які, підпадаючи під протекторат Русі, поступово втягувалися у процес слов'янізації.

Так, слов'янізація білоруських земель (Полоцьке князівство) припадає на XI ст., а великоросійських (Суздальське князівство) – лише на другу половину XII ст. «Поза сумнівом, головним ядром у формуванні української народності був полянський лісостеп; російської – верхів'я Дніпра, Оки і Волги; білоруської – область дреговичів та полочан. Враховуючи відсутність суцільних міграцій протягом IX–XIII ст. і загальну сталість населення, при якій лише в окремих та обмежених хронологічно районах мали місце часткові зрушення і переміщення, можна твердити, що в процесі етнічної агломерації традиція генетичної спадковості мала значення основного фактору, і що, отже, предками кожного з трьох сучасних східнослов'янських народів було передусім населення тих земель, які в пізніші часи утворили їх етнічні території» [5, с. 189]. І далі автор дає примітку (роз'яснює): «У зв'язку з цим здається невдалою поширена формула: «давньо-руська народність – спільний предок трьох народів – російського, українського та білоруського». Вона надто спрощує проблему; з неї виходило б, що, скажімо, кривичі або ільменські словени були в такій же мірі предками сучасних українців, як поляни чи сіверяни. Тому вважаємо більш правильним говорити про те, що Русь становила спільний період (або етап) в історичному розвитку трьох східнослов'янських народів» [5, с. 189].

Проблема етногенезу українського народу стала стрижнем у науковій діяльності М. Брайчевського. У розробці

ключових проблем історії походження українського народу вчений стояв на методологічних засадах свого великого попередника – Михайла Грушевського, який починав історію українського народу з антського союзу слов'янських племен. Як і М. Грушевський, М. Брайчевський вважав, що анти були предками українців, а українська держава (ширше – східнослов'янська) зародилася в епоху визрівання на наших теренах феодальної системи відносин.

Своїми дослідженнями вчений доводив, що процес державотворення бере початок у східних слов'ян вже в «антський» період, тобто задовго до появи там варягів: «...коріння давньоруської державності відшукуються ще в «антські» часи, тобто в першій половині та середині I тис. н.е., отже, за багато століть до першої появи вікінгів у Східній Європі. В основі процесу виникнення давньоруської держави лежав внутрішній соціально-економічний розвиток східних слов'ян – розклад у них первіснообщинного ладу і формування феодальних відносин» [5, с. 160]. Його висновки стали вагомим аргументом у розвінчанні норманської теорії виникнення державності на Русі. Узагальнені в низці монографій («Римська монета на території України» (1959), «Коли і як виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968)), вони принесли вченому заслужену славу провідного фахівця в галузі славистики.

Він піддав критиці тезу, що слов'яни мали найархаїчніші, найзлиденніші форми суспільного життя, і навів докази того, що вони, навпаки, були в авангарді історичного процесу, навіть випереджаючи за соціально-економічним розвитком інші східноєвропейські племена: «У

II столітті нашої ери в південній (лісостеповій) частині Східної Європи формується велика східнослов'янська група племен, яка в пізньоантичних джерелах має назву «анти». Разом із спорідненими склавинами вони займали величезні простори від Грону та верхньої Одри на заході до Сейму на сході. На цій території в II – початку VII століття існувала черняхівська культура, пам'ятки якої відбивають дуже високий для свого часу рівень соціального розвитку. Ця культура утворилася на базі трьох основних складників – південної частини зарубинецької культури в Середній Наддніпрянщині та в басейні Південного Бугу; південної частини пшеворської культури в Надвісллянщині й у верхоріччі Одри; липицької культури в Наддністрянщині. Крім того, певний внесок в її кристалізацію зробили також скіфо-сарматські племена на сході та кельтські на заході» [4, с. 34].

Опрацювавши величезний за обсягом археологічний матеріал, він став прибічником слов'янської концепції етнічної належності черняхівської культури, відкинувши думку про «багатоетнічність» черняхівської культури, згідно з якою носіями останньої слід вважати різні групи племен – слов'ян, готів, сарматів, фракійців тощо: «За всю історію Східної Європи до утворення Київської держави важко назвати якесь інше культурне явище, більш компактне, монолітне і масштабне, аніж черняхівська культура. Тому не можемо прийняти голослівні заяви про багатоетнічність культури за серйозне розв'язання проблеми. Носієм її, безперечно, був єдиний і сильний народ, що відігравав виразну роль в історичному розвитку Східної Європи» [5, с. 74].

Етнічна належність черняхівської культури викликала жваву дискусію, що не припиняється дотепер. М. Брайчевський переконаний, що «єдиною концепцією, яка може претендувати на переконливість, залишається слов'янська. Збіг хронології та територіальної визначеності дає підстави ототожнити носіїв черняхівської культури з антами і склавинами» [3, с. 319].

У період незалежності, коли часи наукового переслідування для М. Брайчевського скінчилися, він активно включається в суспільно-політичні процеси, відгукується на проблеми сьогодення численними публіцистичними статтями в журналах і газетах, займається питаннями реставрації і реконструкції історичних та культурних пам'яток.

Особливого значення надавав учений і питанню виховання молоді. Професор М. Брайчевський одним із перших став викладати у відновленій Києво-Могилянській академії за власним підручником «Конспект історії України» (1993), у якому виклав свою концепцію історії українського народу, не переважану ідеологічними міфами та комплексами меншовартості. Відповідно до тієї концепції український народ не тільки не позбавлений історичних традицій державотворення (як твердила імперська історіографія), а й має значно глибші корені у тому процесі, ніж будь-який інший етнос Східної Європи. Найважливішими ланками цього державотворчого поступу були Антське царство – політичне об'єднання слов'янських племен (VI–VII ст.); держава Данила Галицького, що утворилася після татаро-монгольської навали на значному обширі від Волині до Середньої Наддніпряниці і проіснувала до 60-х років XIV ст.; Київське велике

князівство, що до 70-х років XV ст. було втіленням негамовної тяги нашого народу до державності; нарешті, козацька республіка Запорозька Січ – унікальна для середньовіччя політична організація з послідовно демократичним устроєм (кінець XV – друга пол. XVIII ст.). Цей перманентний державотворчий процес в Україні-Русі на кілька століть порушила лише Переяславська угода, яка перетворила Україну у безправний придаток Російської імперії [11, с. 24].

Таким чином, цінність праць М. Брайчевського полягала в тому, що в них учений порушував питання, які довгі роки були забороненими для науковців. Його праці були великим здобутком української науки в радянські часи, хоча М. Антонович зазначав, що вони деякою мірою були компромісом між формальними вимогами радянської науки і науковою творчістю вченого. До формальних вимог зараховувалися цитати з класиків марксизму, які не мали до проблем, що розкривалися, ніякого стосунку, а також той факт, що до переліку використаної літератури не були внесені зарубіжні, заборонені науковці та вчені з української діаспори [2, с. 148]. Також М. Антонович писав, що високий дослідницький рівень, об'єктивність і незаангажованість М. Брайчевського у вирішенні наукових проблем могли ставитися у приклад російським ученим, які пропагували антинаукові та русифікаторські тенденції [1, с. 152].

Зі спогадів В. Барана: «Дружина Михайла Брайчевського Сміленко Алла Трохимівна була в мене керівником кандидатської дисертації. Я з Брайчевським познайомився в Інституті археології, але він майже зразу пішов в Інститут історії. І він там був більш на місці. Його там

вважали геніальним чоловіком. Кажали, що майже за ніч написав книжку «Конспект історії України». Я маю цю книгу, він мені її подарував. Але про Черняхівську культуру Михайло Брайчевський писав, як про слов'ян. А це багатоетнічна культура. В Причорномор'ї це були сармати і пізні скіфи, в степах це були гуни, які розбили Черняхівську культуру, і тільки в Лісостепу, досить велика територія Правобережжя, Лівобережжя, була Черняхівська культура, яку відкрив В. Хвойко, який у 1900 – 1901 рр. провів розкопки могильника в с. Черняхів Кагарлицького району на Київщині. Але Брайчевський, що б не писав, він дурниць – не писав. Він розумний був чоловік. Але знаєте, де Брайчевський помилився – один раз?! Він написав, що не було ніякої Празької культури, ні Пеньківської. Мовляв, все це було Черняхівська культура, а це не так! Це зовсім окремі культури, ще й Колочин був, про який він ще й не знав. Це в Білорусі» [9].

У передмові до збірника творів М. Брайчевського «Вибране» Ю. Кухарчук відзначив: «Колосальні напрацювання Михайла Брайчевського в різних галузях науки та культури ще не досягнуті повною мірою і не оцінені по достоїнству. Не отримав належної оцінки і його вагомий інтелектуальний внесок у останній етап національно-визвольних змагань: державні нагороди, які так щедро роздавалися до 10-річчя незалежності України, обминули того, хто своїм знанням історичного досвіду допомагав виборювати цю незалежність, хто пророче визначав ключові напрями державного будівництва, застерігаючи від помилок минулого. Правдиво висвітлював історію України, закладаючи підвалини її майбутнього. Він випромінював знання

і щедро ділився ними, прокладаючи місток історичної пам'яті від минулого до сьогодення» [11, с. 39].

Отже, погоджуємося з думкою Ю. Кухарчука, що своєю ерудицією у різних галузях науки й культури Михайло Брайчевський нагадував енциклопедистів минулих століть. Але знаковість фігури вченого виявлялася не тільки в його колосальному науковому доробку, а й у активній громадянській позиції. Він був одним із небагатьох, хто, працюючи в офіційних інституціях, мав мужність відкрито виступати з критикою викривлень у радянській історіографії, доносити до широкого загалу правдиву інформацію про минуле українського народу.

М. Брайчевський був на вістрі суспільно-політичних подій і в часи так званої перебудови, і в перші роки будівництва незалежної України. Він відгукувався на проблеми сьогодення численними публіцистичними статтями в журналах і газетах, дискутував з проблемами державного будівництва, займався питаннями збереження і реконструкції історичних та культурних пам'яток.

Для М. Брайчевського ніколи не стояло питання, що таке українська національна ідея, – він просто втілював цю ідею в життя своєю щоденною подвижницькою працею [15]. Боляче сприймаючи поразки національних сил, розкол у їхніх рядах, засилля російської й занепад української мови в Україні, він привертав до цього увагу громадськості, б'ючи на сполох «відкритими листами» до влади. Але якщо за радянського режиму за слово правди його переслідували, то в незалежній Україні мешканці владних кабінетів намагалися його «не помічати». Симптоматично, що величезний особистий внесок ученого у вітчизняну

науку й культуру, в боротьбу за українську незалежність, у теорію і практику державного будівництва не було відзначено жодною державною нагородою України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович М. [Рецензія] / М. Антонович // Український історик. – 1969. – Т. 6, ч. 1–3. – С. 150–152. – Рец. на книгу: Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1968. – 224 с.
2. Антонович М. [Рецензія] / М. Антонович // Український історик. – 1989. – Т. 26, ч. 1–3. – С. 148–150. – Рец. на книгу: Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 262 с.
3. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен) / М. Ю. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1964. – 356 с.
4. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Ю. Брайчевський. – К.: Вид. поліграфічний центр «Знання», 1993. – 208 с.
5. Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1968. – 224 с.
6. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Брайчевський; АН УРСР; Ін-т археології; відп. ред. М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 1998. – 261 с.
7. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? / М. Ю. Брайчевський. – Торонто, 1972. – 66 с.
8. Бодак О. Постать М. Ю. Брайчевського в українській історіографії / О. Бодак // Волинські історичні записки. – 2010. – №4. – С. 47–57.
9. Зап. автором у лютому 2016 р. від Барана В. Д., 1927 р. н.
10. Крип'якевич І. П. [Рецензія] / І. П. Крип'якевич // Український історичний журнал. – 1964. – №1. – С. 139–140. – Рец. на книгу: Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 164 с.

11. Кухарчук Ю. Провісник українського народу / Ю. Кухарчук // Брайчевський М. Ю. Твори. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – Т.: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / Упорядкування, передмова, наукове редактування і анотований іменний покажчик Ю. Кухарчука. – 720 с.

12. Петров В. П. [Рецензія] / В. П. Петров // Український історичний журнал. – 1965. – №3. – С. 152–154. – Рец. на книгу: М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Наукова думка, 1964. – 354 с.

13. Радько П. Українська державна ідея в творчості історика Михайла Брайчевського / П. Радько // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 21. – К., 2010. – С. 516–528.

14. Толочко П. Пам'яті М. Ю. Брайчевського / П. Толочко // Арт-панорама. – 2001. – №12. – С. 12–13.

15. Кухарчук Ю. Учений, громадянин, особистість / Ю. Кухарчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/naukovi-zapysky/20-1/kukharchuk.pdf>

REFERENCES

1. ANTONOVYCH, M. (1969) Review. *Ukrainskyi istoryk*. Vol. 6. Part. 1–3. pp. 150–152. [in Ukr.]
2. ANTONOVYCH, M. (1989) Review. *Ukrainskyi istoryk*. Vol. 26. Part. 1–3. pp. 148–150. [in Ukr.]
3. BRAICHEVSKYI, M. (1964) *At the Beginnings of Slavic Statehood: (Socio-economic Development of Cherniakhivsky Tribes)*. Kyiv: Naukova dumka, 356 p. [in Ukr.]
4. BRAICHEVSKYI, M. (1993). *Synopsis of the History of Ukraine*. Kyiv: Znannia, 208 p. [in Ukr.]
5. BRAICHEVSKYI, M. (1968). *The Origin of Rus*. Kyiv: Naukova dumka, 224 p. [in Ukr.]
6. BRAICHEVSKYI, M. (1998). *Establishment of Christianity in Rus*. Kyiv: Naukova dumka, 261 p. [in Ukr.]

7. BRAICHEVSKYI, M. (1972). *Annexation or Reunification?* Toronto, 66 p. [in Ukr.]
8. BODAK, O. (2010). Figure of M. Braichevsky in Ukrainian Historiography. *Volynski istorychni zapysky*. № 4. pp. 47–57. [in Ukr.]
9. *Written by the Author in February of 2016 from V. Baran, 1927 y. of b.*
10. KRYPIAKEVYCH, I. (1964). Review. In: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. pp. 139–140. [in Ukr.]
11. KUKHARCHUK, Yu. (2004). *A Forerunner of the Ukrainian People*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 720 p. [in Ukr.]
12. PETROV, V. (1965). Review. In: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. pp. 152–154. [in Ukr.]
13. RADKO, P. (2010). The Ukrainian National Idea in the Works of Historian Mykhailo Braichevskyi. In: *Naukovi zapysky*. Vol. 21. Kyiv, pp. 516–528. [in Ukr.]
14. TOLOCHKO, P. (2001). In Memory of M. Braichevskyi. *Art-panorama*. № 12. pp. 12–13. [in Ukr.]
15. KUKHARCHUK, Yu. (2002). *A Scientist, a citizen, a personality*. [Online]. Available at: <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/naukovi-zapysky/20-1/kukharchuk.pdf> [in Ukr.]

M. Shostak

**Mykhailo Braichevskyi's Contribution to the Formation
of a Scientific Model of Ukrainian History**

Abstract

Mykhailo Braichevskyi is one of the leading experts in the field of history and archaeology; he published over 500 scientific works on this subject. The problem of ethnogeny of the Ukrainian people was the core of Mr. Braichevskyi's scientific activities. Developing this key problem of the Ukrainian history, the scientist stood on the methodological grounds of his great predecessor – M. Hrushevsky, who started the history of Ukrainian people from the Antes' Union of Slavic tribes. Just as M. Hrushevsky, M. Braichevskyi believed that Antes were ancestors of Ukrainians and that the Ukrainian state was born in the era of maturing feudal system of relations. Mykhailo Braichevskyi belonged to those scientists who were not broken by the Soviet system incessantly destroying foundations of the Ukrainian national culture, falsifying all periods of Ukrainian history, and harassing, physically eliminating Ukrainian researchers. Known in Ukraine and abroad, Mykhailo Braichevskyi, the author of numerous scientific papers on ethnogeny of ancient Slavs and ancient Rus, put a lot of effort in the research of origins of the Ukrainian people, preservation of their cultural and spiritual values, and revival of national memory.